

6. Mitina L. M. Psihologicheskoe soprovozhdenie vybora professii: nauch-metod. Posobie . Moskva: Flinta, 2003. 184 s.
7. Sikorskij, P. I. Do problemi formulyuvannya ponyat "kompetentnist" i "kompetenciya" . Pedagogika i psihologiya profesijnoyi osviti. 2014. № 6. S. 7-5.
8. Hutorskoj A. V. Klyuchevye kompetencii kak komponent lichnostno-orientirovanoj paradigmy. Narodnoe obrazovanie. 2003. № 2. S. 58- 64.

N.O. Kordunova, N.S. Dmitriuk. Psychological peculiarities of students' professional competence development in the process of professional preparation.
The article presents the analysis of scientific approaches to determining the content, structure and functions of professional competence. Different approaches to understanding its essence and those components that form its qualitative filling are considered. It is emphasized that the professional competence of a specialist is an integrated, integrated phenomenon that combines knowledge, skills, personality abilities, indicators of general culture, ability to perform professional duties. It is the result of a specialist's preparedness, a qualitative characteristic of owning a professional activity, and implies a conscious desire of the individual for this activity. The results of empirical research of psychological peculiarities of professional competence in the structure of student personality are presented. Results of research of features of their manifestation are resulted. The idea that professional competence is an important criterion for the quality of a student's professional training is confirmed, and is based on the interaction of personal and professional qualities that determine their orientation and attitude towards future activity. Possibilities of its formation in the conditions of professional training are spread out. The findings raise the important problem of examining the role of professional competence in the process of professional training of future teachers, which is relevant for research in the field of personality psychology.

Keywords: competence, competence, professional competence, student, professional training.

УДК 17.032.1; 338.2 – 053.81

О.В. Лавренко

ORCID ID: 0000-0002-9943-9536

ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

О.В. Лавренко. Економічна активність молоді України в умовах суспільних змін. У статті представлено аспекти становлення і розвитку економічної активності молоді в процесі цілеспрямованої економічної соціалізації на різних вікових етапах. Економічна активність розглядається як здатність особистості робити суспільно значущі перетворення в суспільстві на основі освоєння багатств матеріальної і духовної культури. Вона також проявляється у творчості, вольових актах, спілкуванні. Її інтегральною характеристикою є активна життєва позиція особистості. По-

казано, що основи економічної активності особистості закладаються ще в дошкільному віці в сімейному колі, де починає формуватися фінансова грамотність дітей та знання елементарних понять економіки. У підлітковому віці у шкільному оточенні економічна активність стимулюється завдяки економічному наставництву (дорослий – учень), освоєнню правил споживчої, фінансової і трудової поведінки. Показником успішності економічної активності старшокласників є формування певного рівня їх монетарної культури, критерієм якої є ставлення до грошей. Стрижнем економічної активності студентської молоді виступає її моральність як внутрішній регулятор. Норми суспільної моралі та їх інтеріоризація задають вектор формування соціальних якостей молодій людині, яких потребує ринкова економіка.

Ключові слова: економічна соціалізація, економічна активність, особистість, дошкільний вік, підлітковий вік, старшокласники, студентська молодь, моральність.

О.В. Лавренко. Экономическая активность молодежи Украины в условиях общественных изменений. В статье представлены аспекты становления и развития экономической активности молодежи в процессе целенаправленной экономической социализации на разных возрастных этапах. Экономическая активность рассматривается как способность личности совершать общественно значимые преобразования в обществе на основе освоения богатств материальной и духовной культуры. Она также проявляется в творчестве, волевых актах, общении. Ее интегральной характеристикой является активная жизненная позиция личности. Показано, что основы экономической активности личности закладываются еще в дошкольном возрасте в семейном кругу, где начинает формироваться финансовая грамотность детей и знание элементарных понятий экономики. В подростковом возрасте в школьном окружении экономическая активность стимулируется благодаря экономическому наставничеству (взрослый – ученик), освоению правил потребительского, финансового и трудового поведения. Показателем успешности экономической активности старшеклассников является формирование определенного уровня их монетарной культуры, критерием которой является отношение к деньгам.

Стержнем экономической активности студенческой молодежи выступает ее нравственность как внутренний регулятор. Нормы общественной морали, их интериоризация задают вектор формирования социальных качеств молодого человека, которых требует рыночная экономика.

Ключевые слова: экономическая социализация, экономическая активность, личность, дошкольный возраст, подростковый возраст, старшеклассники, студенты, нравственность.

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. та кризові явища в економіці більшості країн призвів до появи масової культури "неконтрольованого споживання і швидких грошей". Хибність монетарної політики, нерозумні банківські ризики створили основу для віртуальної економіки, появи нового виду грошей – біткоїнів та виникнення нового покоління носіїв соціальних ролей – "конс'юмерів" ("безвідповідальних споживачів"), нових форм фінансово-економічного ошукування людей.

Сучасне суспільство потребує високого рівня організації економічного життя і адекватного йому рівня професіоналізму всіх учасників соціально-економічного процесу. В умовах трансформаційних змін в економіці зростає роль економічної культури та економічної активності покоління молодих людей. Саме від цих особистісних якостей, які формуються в процесі економічної соціалізації, залежить стан модернізації української економіки, прогресивний соціально-економічний поступ українського суспільства.

Сьогодення країни зумовлює потребу суспільства в економічно грамотних громадянах. Потребу в тих, хто свідомий складних перипетій нашої хронічно реформованої економіки, готовий активно і вмотивовано включатись у розбудову ринкових відносин. Йдеться про людей підприємливих, ініціативних, здатних на виважений ризик і схильних приймати відповідальні рішення на користь не тільки собі, а й іншим. Наша країна потребує молодих людей з розвинутою економічною культурою, соціалізованих у сфері примноження, користування, раціонального розподілу матеріальних і духовних благ в економічній сфері суспільного життя. Адже економічно і професійно освічена молодь здатна своєю економічною активністю та діяльністю зробити помітний внесок у розвиток вітчизняної економіки, підвищення якості свого життя та життя інших людей. Тому дослідження економічної активності молоді на ринку праці України наразі є актуальним.

Мета дослідження розглянути становлення і розвиток економічної активності молоді в процесі цілеспрямованої економічної соціалізації на різних вікових етапах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність дослідження економічної соціалізації особистості, як слушно відмічає А.С. Євдокімова, обумовлена рядом суперечностей. По-перше, в результаті соціально-економічних та політичних реформ кінця ХХ ст. трансформація суспільних інститутів економічної соціалізації значно випередила зміни на рівні індивідуальної та групової економічної свідомості, наслідком чого стала нездатність багатьох суспільних груп ефективно економічно соціалізуватися в нових умовах. По-друге, старше покоління виявилось не готовим до нових соціально-економічних реалій, що призвело до порушення основного механізму економічної соціалізації – міжпоколінної трансляції досвіду. По-третє, сучасне суспільство ставить високі вимоги перед особистістю в процесі економічної соціалізації: для досягнення економічного успіху потрібен великий обсяг знань в області економіки та соціальних відносин, високий рівень ділової активності, але при цьому системи цінностей, моральних ідеалів, які складаються, залишаються достатньо нестійкими, що викликає певні проблеми в економічному самовизначенні особистості [5].

Зазначимо до цього, що сучасна молодь живе в "епоху грошей", коли споживча модель ринкової економіки формує у неї настановлення,

що гроші – головна цінність у житті. Такий етичний смисл "особистісного успіху", а також мотиви накопичення грошей, багатства впливають на формування і розстановку особистих пріоритетів в індивідуальній системі цінностей молодого людини. До нових, ринкових цінностей частина молоді виявилася не готовою і сприйняла їх як прагнення економічного суб'єкта оптимізувати власну вигоду, задовольняти вузькоегістичні інтереси, ігноруючи моральну регуляцію економічної активності.

Питанням соціально-психологічної сутності та особливостей економічної соціалізації сучасної учнівської та студентської молоді, становлення її економічної суб'єктності, закономірностей розвитку економічної культури молоді, соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді присвячені праці, здійснені співробітниками Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Н. Дембицька, Т. Говорун, І. Зубіашвілі, Л. Карамушка, О. Лавренко, Т. Мельничук, В. Москаленко) [11, 12, 13].

У вітчизняній та пострадянській психології дослідження цих проблем були здійснені впродовж останніх років такими вченими як Н. Боєнко, Л. Борисова, О. Дейнека, А. Журавльов, Н. Журавльова, Т. Ковальова, В. Комаровська, А. Купрейченко, Г. Ложкін, В. Москаленко, В. Спасенніков, Т. Хашченко, Л. Хитрош, Є. Шибанова, В.М. Сич, В.О. Сич, Н. Левицька та ін.. Їх дослідження мають велике значення для теорії і практики вивчення економічної активності особистості (Журавльов, 2017; Сич, 2014; В. Хашченко, 2005; Т. Хашченко, 2015; Хитрош, 2012; Н. Левицька, 2015).

Разом з тим, актуальність проблеми, недостатня її розробленість, а також висока соціальна значущість економічної активності молоді на ринку праці нашої країни обумовили вибір теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Як відомо, економічна соціалізація особистості – це процес формування і розвитку певного типу особистості у відповідності з потребами і вимогами соціально-економічної сфери суспільства, у ході якого відбувається формування ставлення молодого покоління до системи цінностей та моральних норм, оволодіння такими елементами економічної культури, які наповнюють моральними засадами зміст економічної діяльності. Економічна активність – здатність особистості робити суспільно значущі перетворення в суспільстві на основі освоєння багатств матеріальної і духовної культури. Вона проявляється також у творчості, вольових актах, спілкуванні. Її інтегральною характеристикою є активна життєва позиція особистості.

Останнім часом значно посилюється інтерес до досліджень економіко-психологічних явищ у сучасному світі, серед яких важливе місце займає економічна активність молоді на ринку праці, її економічне самовизначення. Проблеми молодіжного ринку праці не є новими. З одного боку,

в них простежується наявність структурних бар'єрів, які заважають молоді закріпитися на ринку праці, з іншого – непідготовленість молоді до самостійної економічної активності. Тому в сучасних умовах дуже важливим є створення сприятливих умов для виходу молодих людей на ринок праці. Для цього слід особливу увагу приділяти підготовці до економічної активності шкільної та студентської молоді, забезпеченню її економічної соціалізації.

Становлення і розвиток економічної активності молоді здійснюється в процесі здобуття економічної освіти та виховання, цілеспрямованої економічної соціалізації на різних вікових етапах. В результаті – особистість отримує економічні знання, економіко-фінансову грамотність та формує ті навички, ті ділові та морально-етичні якості, завдяки яким молода людина здатна діяти в економічному просторі, приймати морально виважені рішення, здійснювати морально зрілі вчинки.

Вихід із кризової ситуації і процес розвитку нашого суспільства безпосередньо пов'язаний зі становищем молоді та її реальною участю в цьому процесі. Особливість становища молодих людей у суспільстві полягає в тому, що, з одного боку, вони входять у той соціальний простір, який було організовано незалежно від них попередніми поколіннями; з іншого боку, молодь може змінити та перебудувати відповідні соціальні структури. Тому дослідження процесу включення молодого покоління у всі сфери суспільного життя, зокрема економічного, набуває особливого значення.

Зазначена проблематика має не лише суто наукове, а й практичне значення. Адже сучасна вітчизняна молодь складає більше половини працездатного населення держави, вона має свої орієнтації, інтереси і потреби, болісно відчуває на собі тягар економічної кризи та недостатність державних асигнувань на соціальні потреби. Водночас молодь – це майбутнє держави, а тому від забезпечення стартових умов її діяльності, від її здатності бути економічно активною залежить подальший розвиток нинішнього суспільства, а також майбутніх поколінь.

Ще на початку 2000-х років науковці відзначали основні риси та тенденції, що характеризують економічну активність української молоді на сучасному етапі її життєдіяльності, які мають місце й сьогодні:

- падіння рівня життя молоді в цілому та різке погіршення її економічного стану зокрема;

- вимушене вдавання до додаткового підробітку, який, по-перше, збагачує не державу, а приватні структури, по-друге, супроводжується надмірним використанням фізичних і розумових здібностей молодих людей на шкоду їх загальному і духовному розвитку, що часто становить загрозу для стану їх здоров'я; по-третє, сприяє декваліфікації молоді та втраті можливостей набуття фахової освіти або підвищення кваліфікації;

- посилення матеріальної, економічної та психологічної залежності молоді від суспільства та батьків;
- труднощі одержання статусу самостійної автономної особистості, тобто досягнення стану дорослості;
- відсутність помітного соціального просування і зростання соціального статусу, брак стимулів для продовження освіти;
- зростання кількості психічних проблем і комплексів, пов'язаних зі страхом втрати роботи і неможливістю самовияву та реалізації своїх сутнісних можливостей [8].

Разом з тим українська сучасна молодь відноситься до найуразливіших категорій населення, тому що вона в переважній більшості ще не має навіть мінімальних заощаджень, не має власного житла, достатніх матеріальних благ для забезпечення своїх потреб.

Дослідження останніх років відзначають нові акценти щодо економічної активності української молоді. Так, результатами Всеукраїнського опитування "Молодь України 2017", здійсненого Центром "Нова Європа" та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine, відзначається, що молодь разом із середнім класом та мешканцями великих міст найбільше тяжіє до цінностей самовираження, а отже, є потенційним агентом змін. Українське молоде покоління близьке до своїх однолітків у європейських країнах, орієнтуючись на такі постмодерністські цінності як самостійність та самореалізація. Але лише для кожного четвертого з опитуваних пріоритетом було багатство.

Успішна кар'єра та економічне благополуччя входять до числа основних пріоритетів української молоді. Успішну професійну самореалізацію вважають важливою 83% української молоді, тоді як 78% опитаних вважають важливим і дуже важливим стати або бути багатими. Ці дані підтверджують висновок про те, що освіта, на думку української молоді, не є єдиною запорукою успішної кар'єри та заможності.

Щодо "громадянських" цінностей, то тут українська молодь віддає перевагу комбінації і цінностей виживання, і секулярно-раціональним – до топ-3 цінностей молодих людей увійшли: економічний добробут (28%), права людини (18%) і безпека (16%). Економічний добробут відзначив майже кожен третій респондент. Економічні міркування для молоді виявилися також дуже важливими при виборі роботи. Серед факторів, що їх молоді українці вважають найважливішими при виборі роботи, на першому місці – дохід (96% вважають це важливим); інші місця займають такі чинники як можливість зробити щось цінне для суспільства (72% вважають це важливим, з них дуже важливим – лише 38%) та робота з людьми (68% вважають це важливим, з них 42% – дуже важливим). Також серед топ-факторів, що впливають на вибір місця роботи – стабільність (94%),

можливість досягти певних цілей (84%), кар'єрні можливості (82%) та робота у приємному колективі (82%). Кар'єрні можливості мають найбільше значення для киян (71% молодих мешканців столиці вважають це важливим), у інших регіонах цей показник складає від 41% до 62% [14].

Економічна активність молоді не з'являється сама по собі, вона формується в процесі економічної соціалізації, має ознаку стадійності, тобто вона здійснюється зі значними якісними відмінностями на різних вікових періодах: дитинства і етапу юнацтва. Ці періоди визначаються особливостями провідного чинника, через який здійснюється входження людини в економічну сферу суспільства: у дитинстві економічна реальність засвоюється за посередництвом грошей, у юнаків входження в економічну реальність здійснюється завдяки посильній економічній діяльності.

Становлення економічної активності особистості починається вже з раннього віку (початок дошкільного віку) в процесі економічної соціалізації. Саме в цей період починають закладатися специфічні особливості когнітивних структур, навички трудової та споживчої поведінки, емоційне ставлення до економічної реальності. Спочатку діти отримують розуміння окремих елементарних компонентів економіки, а потім будують з них розуміння більш складних економічних процесів (Т.І. Мельничук, 2018).

Первинна економічна соціалізація особистості відбувається в сім'ї як важливому соціальному інституті. Вплив сім'ї відбувається за такими напрямками: а) соціальний економічний статус батьківської сім'ї задає вихідні умови для економічного самовизначення дітей (освітній рівень батьків, їх соціально-економічні позиції тощо); б) спадковість праці, економічної активності від батьків до дітей (сімейні традиції); в) батьки формують і впливають на ціннісні орієнтації моральність дітей щодо ставлення до економічної діяльності, поведінки.

Багатьма дослідженнями встановлено, що уявлення про основні економічні поняття формуються в дитинстві, саме вони багато в чому будуть визначати економічну поведінку та економічну активність людини з віком (початок дошкільного віку). В цей період починають закладатися специфічні особливості когнітивних структур, навички трудової та споживчої поведінки, емоційне ставлення до економічної реальності. Спочатку діти отримують розуміння окремих елементарних компонентів економіки, а потім будують з них розуміння більш складних економічних процесів.

Економічна соціалізація дітей передбачає інтеріоризацію економічних норм, цінностей, настанов, інтегрованих в економічних категоріях уявлень, виражених у ставленні до грошей, економіки, власності, підприємництва, багатства та бідності, соціальної нерівності, способів заробляння, які виступають регуляторами актуальної та потенціальної економічної поведінки.

Дослідженнями Т.І. Мельничук здійснено вивчення специфіки економічних знань, уявлень у дітей, особливостей їх економічної поведінки [9, 10].

Дошкільний вік є, на думку вчених, не лише сензитивним періодом з формування творчої уяви та інших психічних новоутворень, але також і економічної соціалізації. Високий рівень розвитку економічної соціалізації дошкільника забезпечує йому надалі активну життєву позицію у всіх видах діяльності, в які він опосередковано або безпосередньо буде включатися.

У дитячому віці економічна поведінка в широкому розумінні не може проявлятися, тому що діти ще не беруть участь в одній із самих головних сфер життєдіяльності – виробничій. Та ще тому, що діти є споживачами матеріальних благ, вони здатні активно виконувати споживчу роль, однак рівень їх споживчих ресурсів обмежений.

Дошкільний вік – це період початкового оволодіння соціальним простором людських відносин, у тому числі й в економічній сфері. Діти зустрічаються з економікою, навіть якщо їх не навчають цьому: вони дізнаються що таке "моя", "твоя", "наша", "обмін", "гроші", "ціна", "дорого", "дешево", "продати", "заробляти". В сім'ї та дитячому садочку дитина отримує перші економічні знання, знайомиться в реальному житті з процесами купівлі та продажу, поняттями "магазин", "ринок". Найбільш суттєво впливає на дитину поведінка оточуючих її людей. Вона схильна їм наслідувати, переймати їх манери, вчитися в них оцінці людей, подій, речей. Дитина є свідком економічної поведінки батьків, приміряє на себе окремі її форми: споживчу – коли йде до магазину за невеличкими покупками, ощадливу – коли відкладає гроші, які їй дають батьки, у свою скарбничку. Старші дошкільнята навчаються оперувати грошима, співвідносити гроші з ціною на товар, дізнаються, що гроші є засобом платежу.

Особливу роль економічна соціалізація відіграє в підлітковому віці в період навчання в школі. Це пояснюється тим, що економічна соціалізація відбувається в умовах стихійної взаємодії індивіда з соціально-економічним середовищем. Шкільний етап економічної соціалізації відрізняється змістом великої частки виховного впливу на особистість. Психолого-виховний процес, що відбувається на етапі юнацтва, має значні відмінності від попередніх етапів, оскільки тут психологи і педагоги мають справу з достатньо розвиненою в соціальному відношенні особистістю.

Найважливішими характеристиками освітньої взаємодії при гуманістичному типі соціалізації підростаючої людини виступає перенос нагосу на самосвідомість, самовиховання, розвиток та взаємодію (сумісний пошук оптимальних рішень, активне співробітництво в кооперації, діалогічні пріоритети співробітництва).

У результаті цього у підростаючої особистості складається думка про себе. Така система настановлень притаманна кожній людині і стає реалізацією "Я – концепції".

Стимулювати економічну активність підлітка можливо, організувавши тривалу повторюваність дій дитини і таке її вправління в окремих способах економічної діяльності, щоб останні стали повторюваними на рівні навичок, стилю життя, повсякденної економічної поведінки. Йдеться про організацію соціалізації як тривалого, ритмічного практикування дитиною усіх прийнятних для себе і оточення способів отримання економічної вигоди у вибудовуваному згідно з власною автентичною соціально-психологічному просторі економічної діяльності, за дослідженнями Н.М. Дембицької [3].

На підлітковому етапі економічної соціалізації в таких практиках відбувається переорієнтація людини на нові форми зв'язку з економічним світом. Носіями нових форм економічної культури стають групи однолітків. Ці форми, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує в безпосередньо контактуючих членах групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості (групові норми і цінності). Це рівень економічної соціалізації, на якому система економіко-культурних формотворень людини існує як групове "ми".

Все це дає підліткові усвідомити цінність та вартісність власного майна, значущість таких особистісних якостей, як ініціативність та підприємливість, усвідомити важливість фінансової грамотності, цінність ощадливості і економії. У цей період освоюються правила споживчої, фінансової, трудової поведінки (від ведення особистого бюджету, поняття боргу до знання сутності кредитування, пільг і санкцій за несплату кредитних зобов'язань), освоюються соціальні ролі найманого працівника, підприємця.

Н.М. Дембицькою було розроблено економічне наставництво як засіб соціалізуючого впливу у взаєминах "дорослий-учень". Вимоги сучасного суспільства до кожного, хто включається у ринкові відносини, на думку багатьох дослідників, є цілковито визначеними. Саме підприємливий тип особистості забезпечує економічне благополуччя в сучасному суспільстві. У формуванні підприємливої особистості неабияку роль відіграють різні агенти впливу: від найближчого мікросоціального оточення, як-то батьки й однолітки, так і більш широкого кола тих, у стосунках з ким дитина набуває ґрунтовнішого досвіду обміну життєвими, а надалі – економічними, благами. Результатом такого впливу, часто доволі стихійного, є економічна культура особистості.

Під кінець підліткового віку, на думку Н.М. Дембицької, метою заходів по розвитку економічної активності має стати розвиток почуття фінансової незалежності і самостійності підлітка. У цей період зусилля агентів соціалізації мають бути спрямовані на освоєння старшими підлітками пра-

вил: споживчої (ведення особистого бюджету свого хобі, підбивання балансу в особистому бюджеті; правила економної, ощадливої поведінки; правила розрахунку щомісячних витрат за одним з регулярних видів економічної діяльності (наприклад, свого хобі, витрат на домашнього улюбленця, підсумовування та здійснення комунальних платежів); 2) фінансової (правила планування особистих фінансів, алгоритм відкриття депозитного рахунку, зняття і зарахування грошей, відслідковування руху грошей на банківському рахунку), 3) трудової (знання трудового законодавства та умов оплати праці за наявності та відсутності трудового досвіду, правил ведення переговорів з роботодавцем, обговорення розміру зарплатні; знання умов отримання неповнолітнім офіційної оплачуваної роботи), податкової поведінки. Нормою є розуміння операцій з банківськими рахунками, поняття про страхування, наявність фінансових звичок, наприклад, ведення фінансового щоденника як способу рефлексії своїх щоденних, тижневих, щомісячних витрат і заощаджень. Освоюється роль підприємця.

Результатом застосування економічного наставництва є становлення економічно соціалізованого, а саме підприємливого підлітка, для якого характерна суб'єктна позиція у економічних відносинах, сформованість норм соціально прийнятної поведінки з привласнення-відчуження і творення нових економічних благ, здатності робити моральнісний свідомий вибір у полі спеціально організованого цілеспрямованого впливу [3, 4].

Сучасна соціально-економічна ситуація потребує уваги психологів і педагогів щодо дослідження питань формування монетарної культури старшокласників, які в найближчому майбутньому будуть обіймати активні позиції в суспільстві. Від рівня сформованості їх монетарної культури та підготовки до самореалізації в умовах ринку багато в чому залежатиме вирішення проблем монетарної стабільності суспільства, успішна соціалізація та повноцінна адаптація молоді.

Як обґрунтовує І.К. Зубіашвілі (2018), важливість осмислення проблеми економічної соціалізації старшокласників, їх самореалізації зростає, оскільки реформи, що відбуваються в країні, не повною мірою враховують специфіку українських соціокультурних умов, соціальних, економічних, політичних тенденцій, ціннісних орієнтацій молодих людей, особливостей монетарних відносин в суспільстві. Процес економічної соціалізації старшокласників є принципово важливим з точки зору вміння здійснювати економічний вибір, підвищення конкурентоздатності в умовах ринку і адаптації в умовах, що характеризуються високим ступенем невизначеності та ризику.

В юнацькому віці молода людина стикається з особливими проблемами: перехід до дорослого життя, вибір професії, формування ціннісних орієнтацій тощо. Це визначає не лише особливу важливість, але й специфіку економічної соціалізації особистості в освітніх закладах.

Важливою частиною роботи із забезпечення економічної соціалізації старшокласників, розвитку їх економічної активності є створення такого освітнього середовища, яке дає змогу функціонувати школі як особливому соціокультурному центру, де безпосередньо в міжособистісних контактах учителів, психолога та учнів, окрім економічних знань та умінь, передаються світогляд, цінності та настанови. Освітнє середовище організує процес спрямованої та стихійної соціалізації одночасно, стаючи провідним джерелом інформаційного забезпечення для учня, оскільки в ньому сконцентровано спілкування з дорослими – педагогами і однолітками. Відповідно відбувається двоканальний обмін соціальним досвідом, передачею знань, умінь, навичок, культури, формування певного стереотипу або моделі поведінки школяра.

У сучасних умовах роль соціального компонента освітнього середовища зростає, оскільки процес економічної соціалізації сучасної учнівської молоді супроводжується суперечливими тенденціями. З одного боку, ця молодь має більше можливостей знайти застосування своїм знанням та здібностям, раніше починати реалізацію своєї економічної активності (наприклад, участь у сімейному бізнесі та навіть організація своєї справи), адаптуватися до ринкових умов господарювання, отримати деяку фінансову незалежність від батьків. З іншого боку, стихійна економічна соціалізація не завжди позитивно впливає на молодь, особливо коли в період трансформації суспільства відбувається руйнування, гіпертрофування поглядів та принципів особистості, яка формується. Молоді люди починають орієнтуватися на споживацтво, на цінності особистої успішності за будь-яку ціну. Саме тому зростає роль значущості школи як соціального інституту, який забезпечує цілеспрямовану економічну соціалізацію учнівської молоді через взаємодію та співробітництво в освітньому процесі учнів, педагогів та психолога.

Соціалізуючий потенціал освітнього процесу реалізовується також через діяльність учителів з формування мотивації у школярів до глибокого вивчення економічних дисциплін (участь в олімпіадах, конкурсах, конференціях, нові технології навчання). Тренінги, кейс-технології, бізнес-ігри наочно доводять необхідність отримання економічних навичок ще в школі, незалежно від майбутньої професії.

Показником успішності та результатом економічної соціалізації старшокласників, їх економічної активності є формування певного рівня монетарної культури (монетарного аспекту економічної культури), критерієм якої є ставлення до грошей в соціальній групі. І.К. Зубіашвілі була розроблена та апробована тренінгова програма для формування у старшокласників монетарної культури з метою подолання низького рівня монетарної культури старшокласників [1, 2].

Економічна соціалізація сучасної студентської молоді (етап юнацтва) відбувається в умовах економічного напруження, ознаками якого є: швидке падіння виробництва, закриття підприємств, банкрутство банків, ріст безробіття в усіх галузях економіки та по більшості професій, висока інфляція, нерівномірність розвитку регіонів та галузей народного господарства, поглиблення розриву в доходах населення та його швидке розшарування тощо. Цей процес доповнюється загальною системною суспільно-економічною та духовною кризою суспільства, стрімкою економічною, політичною, соціальною, ідеологічною переорієнтацією, воєнними діями на Сході нашої країни.

Сьогодні очевидно, що для формування морального імунітету до негативних проявів в економічній діяльності, економічній культурі особистості як культурі ринкових взаємин недостатньою домінуючою теоретичною та вузькоспеціалізованою професійною підготовкою молоді. Підвищення економічної культури студентської молоді потребує ефективного комплексного підходу. За умов ринкових відносин від закладів вищої освіти вимагається швидке реагування, тому основною вимогою до випускників є здатність швидко адаптуватися до нових ринкових реалій.

Економічна соціалізація студентської молоді, завдяки якій формується економічна активність, має свої особливості, так як на цьому етапі життя здійснюється оцінка себе на ринку праці, формується уявлення про власний бюджет, починається більш конкретне знайомство з банківською системою, трудовими відносинами тощо. До цих особливостей соціалізації можна додати ще й ті проблеми, з якими стикається молода людина при переході до дорослого самостійного життя, а саме: пошук шляхів досягнення економічної незалежності, особливості заощадливої та споживчої поведінки, професійна орієнтація, вибір кар'єри, формування ціннісних орієнтацій в економічній сфері, зміни у самосвідомості, перехід до економічного самозабезпечення.

Причиною раннього знайомства молоді з економічною сферою є зниження державної фінансової підтримки студентів з боку як сім'ї, так і держави. Тому частина молодих людей, щоб забезпечити собі гідний рівень існування, рано починає професійну кар'єру, автоматично стаючи економічним суб'єктом. Студентство для суспільства є перманентною структурною формою, яка ніколи не щезає, але при цьому її якісні показники та кількісні характеристики постійно змінюються, зберігаючи спадковість та типові суттєві риси. Тому студентство водночас є і соціальним ресурсом, і соціальним капіталом суспільства, які обумовлюють суспільну перспективу.

Важливим аспектом процесу економічної соціалізації індивіда є моральнісний. Оскільки саме норми суспільної моралі задають стрижневий вектор формування соціальних якостей особистості, яких очікує і потребує ринкова економіка.

Соціально-економічні ринкові перетворення, які відбуваються в нашій країні, висувають ряд вимог до суб'єктів цих процесів, у тому числі ряд вимог морального плану. Адже в будь-яких відносинах між людьми (політичних, економічних, релігійних, етнічних тощо) завжди присутній моральний феномен, тому що мораль характеризує людину з точки зору її здатності жити серед людей.

Правила цивілізованого ринку діють лише тоді, коли суб'єкти економічної, фінансової діяльності дотримуються моральних орієнтирів. Відсутність цих орієнтирів або нехтування ними ускладнює (може ускладнювати) складну соціальну ситуацію в суспільстві, породжує (може породжувати) конфлікти між людьми.

Сучасні події в нашій країні підносять роль прагматичних досягнень зростаючої особистості та одночасно нівелюють роль її морально-духовних потенціалів. Це сприяє розвитку індивідуального ставлення молодих людей до дотримання етичних норм і принципів, вироблених людством. При цьому помітною стає деформація системи цінностей молодшої особистості, активізуються егоїстичні прагнення в ієрархії цінностей, спостерігається нерозвиненість моральних почуттів, відсутність патернів поведінки, пов'язаних з моральним вибором. Усе це призводить до бездуховності та росту делінквентних форм поведінки серед молодого покоління.

В системі вищої освіти економічна соціалізація особистості набуває подальшого розвитку і нових акцентів та йде паралельно з професійним самовизначенням. Внутрішнім стрижнем цього процесу є самосвідомість особистості, її подальше формування і розвиток Я-концепції, яка складається з декількох компонентів: когнітивного (знання про себе, свої особливості, здатності, спроможності); афективного (емоційно зафарбовані образи Я: подобається – не подобається, привабливе – відштовхує); поведінкового (реальний успіх – неуспіх, моральнісна ціна економічного успіху).

Індикаторами моральнісної позиції економічної активності особистості виступають: уявлення про моральні регулятори в економічній сфері; моральнісна оцінка сучасних економічних явищ та суб'єктів; ставлення до дотримання моральних норм в ділових, міжособистісних стосунках; ставлення до грошей, різних способів економічного самозабезпечення (фінансові піраміди, сітєвий маркетинг, шлюб за розрахунком, неетична реклама, виробництво і торгівля продуктами, шкідливими для екології та людей тощо); економічна ідентичність особистості, її суб'єктивний економічний статус.

Економічна активність студентської молоді, поєднана з молодіжною політикою держави (збільшення можливостей для посадового, професійно-кваліфікаційного, освітнього, наукового зросту молоді, забезпечення вільного вибору шляхів і засобів соціального просування тощо), сприя-

тиме подоланню матеріальної та інших видів залежності від батьків і суспільства, розширенню можливостей самостійного забезпечення власних потреб [6, 7].

Висновки. Економічна активність молоді як результат процесу економічної соціалізації має ознаку стадіальності, тобто вона здійснюється зі значними якісними відмінностями на різних вікових періодах: дитинства і етапу юнацтва. Ці періоди визначаються особливостями провідного чинника, через який здійснюється входження людини в економічну сферу суспільства: у дитинстві економічна реальність засвоюється за посередництвом грошей, у підлітків, старшокласників та юнаків входження в економічну реальність здійснюється завдяки безпосередній економічній діяльності, культурно-економічних практик. Вони мають доповнюватись практиками сімейного оточення, в яких формується сумлінне ставлення до різних видів праці, виробляється вміння раціонально вести домогосподарство, економно витратити час та матеріальні засоби сім'ї, відтворюються стабільні зразки поведінки.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні соціально-економічних закономірностей економічного самовизначення учнівської та студентської молоді в умовах суспільних змін.

Список використаних джерел

1. Зубіашвілі Ірина. Ставлення до грошей як чинник економічної соціалізації старшокласників : монографія. Riga, Latvia, EU, 17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, 2019. 252 с.

2. Зубіашвілі І.К. Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації старшокласників. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук; за ред. Н.М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>. с. 73-83, 125-162, 231-248].

3. Дембицька Н.М. Наставництво у соціально-психологічному забезпеченні економічної соціалізації учнівської молоді. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук; за ред. Н.М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> . С. 9-43, 109-111, 163-184].

4. Дембицька Н.М., Рябовол Т.А., Голяка С.Г. Софтизація особистої власності учнівської молоді в умовах віртуалізації економіки. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені

Г.С. Костюка НАПН України. 2019. Том I. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 52. С.35-40.

5. Евдокимова Анастасія Сергеевна. Социально-психологические факторы экономической социализации личности: дис... канд. псих. наук: 19.00.05 / Санкт-Петербург, 2014. 186 с. URL: https://disser.spbu.ru/dissert2/154/aftoreferat/Evdokimova_autoreferat.pdf

6. Лавренко О.В. Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді в просторі вузівської освіти: моральний аспект. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук]; за ред. Н.М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>. С. 84-95,185-194,249-312].

7. Лавренко О.В. Співвідношення духовних та матеріальних начал в економічній свідомості студентської молоді. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2019. Том I. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 52. С.45-55.

8. Мартинюк І.О. (2003) Проблеми життєвого самовизначення молоді (досвід прикладного дослідження). Київ, 2003. 25 с.

9. Мельничук Т.І. Психологічні закономірності здійснення економічної соціалізації особистості на етапі дитинства. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук]; за ред. Н.М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> – с. 44-72, 112-124, 210-230].

10. Мельничук Т. І. Соціально-психологічні закономірності економічної соціалізації молоді сім'ї: теоретико-емпіричне дослідження. Психологічний часопис: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. № 3. вип.13. Київ: Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. с. 96-110 URL: <http://ua.appsyjournal.com/issue/3/> DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2018vol13iss3>

11. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук]; за ред. Н.М. Дембицької. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. 346 с. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>

12. Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді: монографія / В.В.Москаленко, О.В.Лавренко,

Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі [та ін.]; за ред. В.В.Москаленко. Київ: Педагогічна думка, 2015. 405 с.

13. Соціально-психологічні проблеми становлення суб`єкта економічної соціалізації: монографія / Т.В. Говорун, Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, Л.М. Карамушка, О.В. Лавренко, О.О. Міщенко, В.В. Москаленко, Ю.Ж. Шайгородський. Ред. В.В. Москаленко. Кіровоград, 2012. 205 с.

14. Українське "покоління Z": цінності та орієнтири – Результати загальнонаціонального опитування (2017) [Ukrainian "Generation Z": Values and Benchmarks – Results of a nationwide survey]. Київ, 2017. С. 77-105. Доступ за URL: <http://neweurope.org.ua/.../ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry.>]

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Zubiashvili Irina. Stavleniya do groshej yak chinnik ekonomichnoyi socializaciyi starshoklasnikiv : monografiya. Riga, Latvia, EU, 17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, 2019. 252 s.

2. Zubiashvili I.K. Teoretiko-metodologichni zasadi doslidzhennya socialno-psihologichnogo zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi starshoklasnikiv. Socialno-psihologichne zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi molodi: monografiya [Elektronnij resurs] / N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnichuk]; za red. N.M. Dembickoyi. Kiyiv: Institut psihologiyi imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrayini, 2018. 346 s. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>. s. 73-83, 125-162, 231-248].

3. Dembicka N.M. Nastavnictvo u socialno-psihologichnomu zabezpechenni ekonomichnoyi socializaciyi uchnivskoyi molodi. Socialno-psihologichne zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi molodi: monografiya [Elektronnij resurs] / N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnichuk]; za red. N.M. Dembickoyi. Kiyiv: Institut psihologiyi imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrayini, 2018. 346 s. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> . S. 9-43, 109-111, 163-184.

4. Dembicka N.M., Ryabovol T.A., Golyaka S.G. Softizaciya osobistoyi vlasnosti uchnivskoyi molodi v umovah virtualizaciyi ekonomiki. Aktualni problemi psihologiyi: Zbirnik naukovih prac Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini. 2019. Tom I. Organizacijna psihologiya. Ekonomichna psihologiya. Socialna psihologiya. Vipusk 52. S.35-40.

5. Evdokimova Anastasiya Sergeevna. Socialno-psihologicheskie faktory ekonomicheskoy socializacii lichnosti: dis. kand. psih. nauk: 19.00.05 / Sankt-Peterburg, 2014. 186 s.URL: https://dissert.spbu.ru/dissert2/154/aftoreferat/Evdokimova_autoreferat.pdf

6. Lavrenko O.V. Teoretiko-metodologichni zasadi doslidzhennya socialno-psihologichnogo zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi molodi

v prostori vuzivskoyi osviti: moralnij aspekt. Socialno-psihologichne zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi molodi: monografiya [Elektronnij resurs] / N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnichuk]; za red. N.M. Dembickoyi. Kiyiv: Institut psihologiyi imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrayini, 2018. 346 s. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>. S. 84-95,185-194,249-312].

7. Lavrenko O.V. Spivvidnoshennya duhovnih ta materialnih nachal v ekonomichnij svidomosti studentskoyi molodi. Aktualni problemi psihologiyi: Zbirnik naukovih prac Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini. 2019. Tom I. Organizacijna psihologiya. Ekonomichna psihologiya. Socialna psihologiya. Vipusk 52. S.45-55.

8. Martynyuk I.O. (2003) Problemi zhittyevogo samoviznachennya molodi (dosvid prikladnogo doslidzhennya). Kiyiv, 2003. 25 s.

9. Melnichuk T.I. Psihologichni zakonomirnosti zdijsnennya ekonomichnoyi socializaciyi osobistosti na etapi ditinstva. Socialno-psihologichne zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi molodi: monografiya [Elektronnij resurs] / N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnichuk]; za red. N.M. Dembickoyi. Kiyiv: Institut psihologiyi imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrayini, 2018. 346 s. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> – s. 44-72, 112-124, 210-230].

10. Melnichuk T. I. Socialno-psihologichni zakonomirnosti ekonomichnoyi socializaciyi molodoyi sim'yi: teoretiko?empirichne doslidzhennya. Psihologichnij chasopis: zbirnik naukovih prac / za red. S. D. Maksimenka. № 3. vip.13. Kiyiv: Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka Nacionalnoyi akademiyi pedagogichnih nauk Ukrayini, 2018. s. 96-110 URL: <http://ua.appsyjournal.com/issue/3/> DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/2018vol13iss3>

11. Socialno-psihologichne zabezpechennya ekonomichnoyi socializaciyi molodi: monografiya [Elektronnij resurs] / N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnichuk]; za red.. N.M. Dembickoyi. Kiyiv: Institut psihologiyi imeni G.S.Kostyuka NAPN Ukrayini, 2018. 346 s. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>

12. Socialno-psihologichni zakonomirnosti stanovlennya ekonomichnoyi kulturi molodi: monografiya / V.V. Moskalenko, O.V.Lavrenko, N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili [ta in.]; za red. V.V. Moskalenko. Kiyiv: Pedagogichna dumka, 2015. 405 s.

13. Socialno-psihologichni problemi stanovlennya sub`yektu ekonomichnoyi socializaciyi: monografiya / T.V. Govorun, N.M. Dembicka, I.K. Zubiashvili, L.M. Karamushka, O.V.Lavrenko, O.O. Mishenko, V.V. Moskalenko, Yu.Zh. Shajgorodskij. Red. V.V. Moskalenko. Kirovograd, 2012. 205 s.

14. Ukrayinske "pokolinnya Z": cinnosti ta oriyentiri – Rezultati zagalnonacionalnogo opituvannya (2017) [Ukrainian "Generation Z": Values and Benchmarks – Results of a nationwide survey]. Kiyiv, 2017. S. 77-105. Dostup za URL: <http://neweurope.org.ua/.../ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry.>]

O.V. Lavrenko. Economic activity of Ukrainian youth in the conditions of social changes. *The article presents the aspects of formation and development of young people's economic activities during their purposeful economic socialization at different age stages. An economic activity is understood as an individual's ability to make meaningful societal transformations by developing material wealth and spiritual culture. It manifests itself through creativity, volitional acts, and communications. Its integral characteristic is an individual's active life position. The article shows that the basics of an individual's economic activity are laid at the preschool age in families, where children's financial literacy and their knowledge on basic economy concepts begin to form. At adolescence, in the school environment, economic activity is stimulated through economic mentoring (adult-learner), mastering the rules of a consumer, financial and labour behaviour. An indicator of high school students' successful economic activity is a certain level of their monetary culture, the criterion of which is their attitude to money. The core of university students' economic activity is its morality as an internal regulator. The norms of social morality and their internalization define the vector for formation of young people's social qualities needed at the market economy.*

Keywords: economic socialization, economic activity, personality, preschool age, adolescence, high school students, university students, morality.

УДК 159.9.07

Г.М. Матвієнко

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНОГО СТРЕСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Г.М. Матвієнко. Психологічні особливості навчального стресу в закладах вищої освіти. У статті розглядається поняття стресу і ситуацій напруги в житті і діяльності людини. Наведено короткий аналіз основних напрямів, які присвячені дослідженням проблеми стресу в сучасній психології, позначені домінуючі тенденції. Основна увага спрямована на вивчення впливу навчального стресу на учасників навчально-освітнього процесу. Представлено емпіричне дослідження академічного стресу в приватному вищому навчальному закладі м. Києва. У результаті аналізу виділено основні чинники навчальної напруги, показники прояву, у тому числі під час екзаменаційної сесії, визначено копінг-стратегії, які застосовують студенти навчального закладу. Для дослідження стресу в навчальній діяльності була використана авторська розробка Ю.В. Щербатих. В якості додаткових інструментів застосовані методики Ч.Д. Спілбергера і С.А. Райзаса.